http://liternet.bg/publish1/mvrinat/krizi.htm

ИСТОРИЧЕСКИ КРИЗИ И МИТОВЕ НА НАЦИОНАЛНАТА ИДЕНТИЧНОСТ: НЯКОЛКО ИЛЮСТРАЦИИ ОТ БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА НА XX В.

Мари Врина-Николов

Подобно на древните племена, всеки народ, всяка нация създават свои митове, свързани с общата им идентичност, определящи тяхното място във времето и пространството и придаващи им легитимност, крайно необходима в период на криза; тези митове отчасти се подхранват от официалната историческа наука и намират обилна илюстрация в литературата. Историята на българската нация, обаче, изглежда е низ от политически кризи, накърнили чувството за национална идентичност на българина: непрекъснати войни с Византия през Средновековието; междуособни борби; петвековно владичество на Османската империя, от което страната бива освободена чрез намесата на чужда сила; нестабилна демокрация между 1878 и 1945; четири войни за по-малко от тридесет години през XX век (две балкански и две световни); четиридесет и пет години тоталитарен режим и в последните години една млада демокрация, която след първоначалните трудности и въпреки многобройни привърженици на "стария режим", изглежда вече трайно установена.

В своята откъснатост, породена от географското положение в източните покрайнини на Европа, многовековната османска окупация и наложената от комунистическия режим изолация, българският народ е имал - и често все още има - усещането, че трябва да доказва със своята култура, религия, начин на живот принадлежността си към тази Европа и вероятно именно в това се крие една от причините за устойчивостта на някои митове, битуващи и в колективното съзнание и в литературата.

Естествено, по време на тоталитарния режим, потискал свободната мисъл и интелигенцията, е било немислимо открито да се говори за тези митове, които впрочем са били старателно поддържани и дори използвани манипулативно от властта за отклоняване на вниманието от икономическите и социалните проблеми. През 90-те години обаче започнаха да се издават (или преиздават) твърде интересни произведения, свидетелстващи за едно ревностно, понякога дори болезнено, изследване на българщината[1], сред които отреждам специално място на сборника "Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност". Неговите автори, Иван Еленков и Румен Даскалов, поставят проблема ясно и точно, преди да "дадат думата" на няколко български писатели, третирали темата, пряко или косвено, за периода от края на XIX в. до 1945 година.

Тъй като тук нямам за задача да опиша всички основополагащи митове на българската идентичност, ще припомня само основните от тях : митове, свързани с родоначалниците (с образите на първите ханове, за които често се говори като за истински титани, напр. хан Крум); митове, свързани с

османското владичество, посветени почти изцяло на народните страдания (героични битки на българите срещу османското насилие, съпротива на насилственото ислямизиране, борба за запазване на националната цялост, борби срещу нашественика, водени от хайдутите - тези полу-бунтовници полу-бандити - и от четите доброволци, чиято кулминация е прочутото Априлско въстание през 1876); романтично обагрените митове, свързани с националното Възраждане, когато народът започва наистина да осъзнава, че е част от една национална общност; митове, свързани с националните катастрофи и загубените територии, намиращи израз в стереотипни образи, сходни с разпространяваните във Франция при загубата на Елзас и Лотарингия; накрая, митове, създадени от комунистическия режим (антифашистката борба и пр.).

Всички тези митове не могат да не намерят отзвук в българската литература и ще се постарая, чрез три емблематични произведения (македонската четирилогия на Димитър Талев, "Барутен буквар" на Й. Радичков и "Време разделно" на Антон Дончев) да анализирам различните им и специфични тълкувания, както и начина, по който те са били използвани, преиначавани, приспособявани от държавната власт за укрепване на нейната спорна и нестабилна легитимност.

1. Македонският мит и борбите за национална независимост в четирилогията на Димитър Талев

Животът и творчеството на Димитър Талев са тясно свързани с Македония, където той е роден през 1898. Нека припомним накратко, че след IX в. Македония се намира в пределите на българската държава, а между 971 и 1018, след като територията на Източна България е превзета от Византия, столицата на Второто българско царство се премества в Македония. Санстефанският договор от 1878 г., който слага край на руско-турската война, предвижда образуването на Велика България, в която са включени и македонските земи. Но западните сили, и най-вече централноевропейските империи, страхувайки се отслабналата османска империя да не бъде заменена от славянска хегемония, оспорват това решение. Подписаният няколко месеца по-късно Берлински договор променя Санстефанския: България е сведена до малко княжество, Източна Румелия става автономна област, а Македония и Южна Тракия остават под османско владичество. Започва период на вълнения и въоръжени борби, сред които Илинденското въстание от 1903 г., което цели освобождаването на тези, населени предимно с българи, територии, и двете Балкански войни, през 1912 и 1913. В края на междусъюзническата война, от която България излиза победена, по-голямата част от Македония е включена в териториите на Сърбия и Гърция.

Тези поражения нанасят дълбоки травми в съзнанието на населението и образите и символите, намерили широко място в народното творчество и литературата от това време, доста напомнят за това, което се наблюдава във Франция след загубата на Елзас и Лотарингия. Следните стихове на Иван Вазов дават доста добра представа за настроенията по онова време:

Там, там душите и сърцата, братя!
Там нашите стремленья и мечти,

Там наште очи, умове, обятья,
Там нека всичко българско лети;
Не даваме я, не - земята мила,
земята на светите ни отци.
Тя наша е! Тя с нази е носила
от край ярем и търнови венци,
Не даваме, дор Бог стои отгоре,
дори в онез гори, поля, простори,
светото слово българско ечи![2]

Първият том на мащабната фреска на Димитър Талев "Железният светилник" излиза през 1952 година. След това от печат излизат първо третата част, "Илинден", през 1953, после втората, "Преспанските камбани" през 1954, и накрая четвъртата, "Гласовете ви чувам", през 1966. Трудно би могло да бъде резюмирано едно толкова обхватно произведение, разпростиращо се върху почти вековен исторически период: от 1833 до Балканските войни. Чрез сагата на три поколения Глаушеви се проследяват значими събития от българската и македонската история: борбата за църковна независимост, за отделяне от Цариградската патриаршия и създаване на българска екзархия, която става духовен водач на всички българи (включително и на тези в Македония) и на която са подчинени всички начални и средни български училища; руско-турската война и освобождението на България през 1878; Илинденското въстание; движението за освобождението на Македония, в което различни политически фракции водят сложни вътрешни борби...

По отношение на формата, четирилогията на Талев продължава реалистичните традиции, начертани от предшествениците (напр. Иван Вазов): линейна хронология с редки ретроспекции, никакви волности и погледи в бъдещето, "класическо" повествование в трето лице от всевиждащ, но субективен разказвач; изпипване на детайлите при разработените в дълбочина характери, бита на героите и обрисуването на национално-освободителните борби. Тук имаме едно класическо третиране на македонския мит, при което реализмът е романтично обагрен.

Следният пасаж добре илюстрира приповдигнатия и патетичен тон на героите, когато откриват и заявяват своята "българщина" (героят в цитирания откъс е учителят, най-емблематичната фигура в борбата за носещата спасение култура, а действието се развива в празничния ден на Светите братя Кирил и Методий):

"Ти, народе преспански, с какви мисли се разбуди днес и какво бе наумил да правиш на тоя ден? Ти мислеше за дюкяна си, за нивата си, ти се готвеше и днес за трудове и кярове, но църковните камбани те повикаха в божия дом. А днес, братя болгари, е нашият най-голем празник! Благословен да бъде тоя светъл ден на светите братя Кирила и Методия, на двамата братя от Солуна, които просветиха болгарския народ и целия славянски род! Когато ти, народе, забрави името им, ти живея в тъмна тъмница и под чужда воля и власт, защото те са твоето слънце и без тех ти ще бъдеш слеп и глух. Те ни дадоха наше писмо и наша книга, те ни дадоха живот, защото мъртъв и безплоден е секи народ, който нема свое писмо и своя книга".[3]

В това произведение откриваме всички основни митологизирани фигури, свързани с борбите за национална независимост: младия селянин, избягал в града от тежките данъци и ангарията, които смазват "раята", и от жестокостите на турците; чорбаджията, склонен към съглашателство с окупатора; гръцкото духовенство и по-специално "фанариотите", съучастници на османските владетели в стремежа си да наложат културна, езикова и духовна власт над славянското население; учителката, първоначално приета с недоверие (за какво им е притрябвало образование на момичетата?!), но която успява да докаже важната си възпитателна роля; жаждата за знания и книги, символи на свободата и др.

Ударението е поставено върху българското население, неговото ежедневие, борбите и стремежите му, а не толкова върху турските безчинства, за които наистина се говори, но без преувеличения. Като цяло, това е увлекателно произведение, с добре обрисувани и въздействащи герои, една сага, която се чете с удоволствие и на един дъх.

Заради заявените си позиции в подкрепа на една българска Македония, в период, в който идеята за балканска федерация е в разрез с "националистическите" стремления на българите от Македония, Талев е изселен и пише произведението си по време на принудителния си престой на село. След разрива между Тито и Сталин и смъртта на последния, идеята за създаване на наднационална балканска федерация остава неосъществена. Водената в Македония кампания за задушаване на всякакви национални стремежи у българското население става нецелесъобразна, патриотизмът и национализмът се превръщат в стимулирани ценности. Изразходват се милиони за издаване на документални и художествени исторически книги. Романите на Талев, които отразяват по достъпен за читателя начин един от основните проблеми на българското колективно съзнание, идват тъкмо навреме, за да подкрепят тази промяна и авторът им официално е признат за голям писател.

В периода на настъпилото размразяване през 1956/1960, българският културен живот излиза частично от своята изолация, наблюдава се обновление в белетристиката и известни отклонения от социалистическия реализъм, който продължава да бъде в сила. При тези обстоятелства е още по-учудваща появата през 1964 на един исторически роман, в който реализмът се проявява в най-чист вид и в който са залегнали, силно преувеличени, митовете за страданията на българите, за насилственото ислямизиране и съпротивата на населението - "Време разделно"[4].

2. За романа "Време разделно" на Антон Дончев и неговия киновариант: устойчивостта на някои митове

Действието във "Време разделно" на Антон Дончев се развива в малката Елинденска долина в Родопите, в период на т.н. насилствено и масово ислямизиране на българите по време на османското владичество. С насилственото ислямизиране се обяснява произходът на помаците, българското малцинство, изповядващо исляма, което се е запазило до днес. В Елинденя, управлявана строго, но относително хуманно от Сюлейман ага, пристига спахийска част, командвана от Караибрахим, която има за задача

насилствено да ислямизира всички християнски села. Впоследствие се оказва, че Караибрахим е еничар от български произход, отнет от родителите си като дете, подобно на много други християнски момчета, за да бъде обучен и включен в елитната войска на султана и че сред българите, които той жестоко ще изтезава, се намират баща му, брат му и сестра му. Срещу Караибрахим се изправя Манол, безстрашен овчар, юнак, за когото се говори, че имал сто братя, защото, останал кръгъл сирак, малкият Манол е отгледан от хайдутин и откърмен от много майки, поради чергарския живот на неговия втори баща. Романът разказва за съпротивата на българите на това насилствено ислямизиране през няколкото седмици, които са им предоставени за приемане на правата вяра и през които те са подложени на най-ужасни мъчения, зрелища, унижения и падения и дори на смърт, защото всеки ден хората на Караибрахим убиват по шест души като ги изгарят или дерат живи, набучват ги на кол, хвърлят ги в пропаст и др.

Въпреки крайностите си, романът се приема радушно от широката читателска аудитория и бива преведен на няколко езика (впрочем, има подозрения, че тези преводи са били финансирани от българската държава в лицето на Министерството на културата, както и че самото произведение е написано по поръчка, за да подкрепи поредната репресивна вълна срещу помаците и българските турци). Романът носи обаче силно послание на нетърпимост и показва как един мит, толкова пресилен, че се превръща в мистификация, накрая губи илюстративната и символната си стойност, поради силната деформация и дори карикатурност, постигнати чрез техниките на подвеждане и преувеличение.

Подвеждането на читателя идва първо от замъгляването на използваните източници: за да се опре на по-достоверно историческо алиби, авторът уточнява във въведението, че романът ползва хрониката на един монах, наречен "поп Алигорко", както и записките на френски благородник, пленен в Кандия и приел исляма, по прякор Венецианеца. В една статия, посветена на този роман[5], Бернар Лори доказва, че хрониката на поп Алигорко е фалшификат. За да изглеждат нещата още по-достоверни и "фолклорни", всеки разказ от тази т.н. "хроника" започва с народна песен, разказваща за бедите на българите по време на османското владичество.

Не по-малко объркващо е смесването на гледните точки, водещо до пълна дезинформация. Както казахме, разказът се води от двама повествователи (сравнително новаторска техника в българския исторически роман, развита в истински полифоничните романи на една Вера Мутафчиева): от една страна попът, който представя събитията от гледна точка на българите и който накрая, подобно на много свои сънародници, въпреки съпротивата си, приема исляма; от друга страна, Венецианеца, избягалият от Кандия френски благородник, приел напълно доброволно мюсюлманската религия. Неговата задача е да представи османската гледна точка, но много скоро, отвратен от жестокостите, на които е свидетел (и в които трябва да участва), той преминава на страната на българите и се връща към християнската вяра. Всъщност, обективността и безпристрастието, които могат да се очакват от двойното осветляване на проблема са чиста фикция.

Това, което прави по-силно впечатление, обаче, са преувеличението и стереотипите, които изобилстват в романа. Под стереотипи разбирам манихейството, едностранчивото представяне на българите и турците,

олицетворени от двете главни действащи лица, противопоставени едно на друго още при първата им среща: овчарят Манол и еничарът Караибрахим. Тази среща, разказана първо от Венецианеца, после от поп Алигорко, е показателна за едностранчивия подход: през погледа на Венецианеца, Манол е твърд и безстрашен герой, който пред нищо не се огъва и неизменно отстоява своето достойнство, въпреки бедността си, дори и в смъртта:

"Стъпиха ли на пътя, чернобрадият нахлупи калпака си и тръгна към нас. Той беше с цървули, а попът вървеше бос.

Те спряха пред конете.

Караибрахим и Манол се загледаха един в друг. Сега Караибрахим гледаше отгоре, а Манол отдолу. Знаех, че Караибрахим е ядосан, макар нищо да не личеше по лицето му. Овчарят не биваше да налага калпака си пред турския ага, защото шапката е знак на свобода и достойнство, а на раята приляга да стои покорно, с непокрита глава."

Това утвърждение на достойнството на българите - християни, на героичната им съпротива, водеща ги към трагичната им съдба, е резюмирано в заглавието на една от главите на романа: "Глава си давам, вяра не давам".

Колкото до Караибрахим, описан от поп Алигорко, той носи обичайните за българската литература стереотипни черти на османците: богат, изпълнен с презрение и жесток: "И на завоя на пътя се показа Караибрахим, разорителят на долината Елинденя. След него идеха кръволоците му."

И така, в книгата една след друга следват картини на ужасни изстъпления, извращения и мъчения, извършвани от турците, представени като престараващи се прозелити (каквито, както знаем, те не са били), всичко е кръв и насилие, една касапница, която отвращава не само Венецианеца, който отново приема християнството, но и самия читател. Не по-малко поразителна е непримиримостта на българите, след като Манол съветва големия си син, в случай, че го вземат за еничар, как да се самоубие и му препоръчва три начина да го направи, ако останалите не успеят. Това шокиращо послание бележи своята кулминационна точка в начина, по който Манол обрисува турците пред по-малкия си син:

"И Манол му рече:

- Знаеш ли защо казваме на турците поганци?

- Не зная - отвърна му Мирчо.

- Има едни страшни космати хора, с едно око по средата на челото. Те се казват поганци. Добре, че Господ ги пуска по земята само две недели - едната преди Коледа и едната след Коледа. Те ядат човешко месо. Когото срещнат, изядат го. Ала има и по-страшно. Понякога хванат ли някого, те го карат да вкуси с тях човешко месо. И той става като поганците."

Крайното преувеличение на митовете в романа впрочем се подчертава и от критика Тончо Жечев:

"Работата е в това, че Дончев не е успял художествено убедително да защити необходимостта от два паралелни разказа в романа. По-точно тази композиция е защитена само в началните глави. Постепенно двата погледа за събитията се сливат и дотолкова си заприличват, че са необходими усилия, необходима е справка с началните страници, за да се разбере чий разказ в момента четем - на Алигорко или на французина. (...) Необходимо е да се отбележи и още нещо, когато става дума за "Време разделно". В гоненето на едрите, романтични краски на историята А. Дончев е допуснал на редица места да му изневери чувството за мярка и стил. Колкото повече се приближаваме към края на романа, толкова по-монотонни, еднообразни стават повторенията, започва се едно безразборно натрупване на ужаси, чувствува се пресоляване, а високият тон, легендарната нота започват да се поддържат само външно, изкуствено. Вижда се, че Дончев не е успял във всичко и цялостно да проведе своя замисъл, че романтичната стилистика го е подвела към една безпредметна условност и символика."[6]

Няма да бъде излишно да съпоставим създадения от автора образ с историческите данни. В излязлата не много отдавна "История на България"[7], Вера Мутафчиева излага едно по-обективно виждане за периода на османското владичество и мита за насилственото ислямизиране, довело до появата на помашкото малцинство. Нейният анализ показва, че докато е съществувала действителна дискриминация между мюсюлманите и неверниците - християни, по-специално чрез данъците, които последните са плащали на окупатора, не е била провеждана политика на насилствена асимилация. Това не е било в интерес на Османската империя, защото приелите исляма християни са придобивали същите привилегии като мюсюлманите. Според шериата, мюсюлманите е трябвало да ислямизират езичниците, а не привърженици на религии с писмено учение, като юдейството и християнството. От друга страна, би било пресилено да се говори за национално съзнание у българите по онова време (това е още един мит), по-скоро става дума за привързаност към земята и родовата общност. Ислямизирането би означавало откъсване от тази общност и изолация, което обяснява и факта, че не е имало също така и масово доброволно ислямизиране, въпреки данъчните и социалните предимства, които то би донесло на приелите исляма.

Но, както казахме, подобно представяне на историческите факти, демитологизиращо османския период, е ново. То все още не е достигнало до широката публика, която остава под силните впечатления на романа на Антон Дончев и неговия екранен вариант.

В споменатата книга "Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност", Румен Даскалов прави анализ, който осветлява митовете, свързани с османското владичество:

"От трагичните епизоди на падането на българската държава под османско робство учебниците подбират тъкмо най-героичните моменти на съпротива, а не тези на предателство и падение. Насилственото обръщане в мохамеданска вяра и етническата асимилация са приели в националната митология гигантски размери. Няма значение, че това не отговаря на

признатата в историографията относителна религиозна търпимост на османската империя ("блаженството под сянката на падишаха"), както и на факта, че много българи, привлечени от някои привилегии на "правоверните", сами притичват към новата вяра. Въпросът обаче не е само в достоверността на историческите "факти" и дори не в неизбежната селективност на тяхното представяне. А в ценностното им обагряне и в начина, по който те се привличат за обяснение и оправдание на събития от настоящето (както при "възродителния процес" от 1984 г.). Именно в този смисъл историческите събития могат да бъдат "митологизирани"[8].

Това е много важен момент: митовете са трайно насадени и залегналите в романа на Антон Дончев ще бъдат използвани повторно, манипулирани, отново преувеличени и доведени до карикатурност в едноименния филм, поръчково произведение (още едно!), осъществено от Людмил Стайков през 1987 г., за да се оправдае пред обществеността "възродителния" процес.

През 1984 г., по причини, които все още не са съвсем изяснени и вероятно за отклоняване на вниманието от икономическите и социалните проблеми на отиващия си режим, българското правителство предприема кръстоносен поход срещу турското малцинство в България, под предлог, че турците всъщност са потомци на насилствено ислямизирани българи. С актове на невероятно насилие турците са принуждавани да сменят имената си с български; несъгласните са измъчвани, елиминирани, лишени от граждански права. И за да се спечели одобрението на населението, все още лесно поддаващо се на манипулация, щом стане дума за "турска заплаха", отново се прибягва до доказалата своята сила митология.

В рамките на един фестивал на българския филм в Париж, в Двореца "Шайо", френската публика (сред която бях и аз) трябваше да изтърпи сцените с потоци кръв, пролята по хиляда различни начини от българските селяни, с изнасилени и изкормени жени, заклани деца, набучени на кол или изгорени живи мъже и пр. Както се казва, прекаленият светец и Богу не е драг: толкова едностранчивост и пристрастие изключват изкуството, въпреки някои неоспорими технически и художествени качества (в пейзажите) на филма. Показаната символика в жестовете, поведението, мимиката беше толкова пресилена, че губеше всякаква символна стойност и се изпразваше от съдържание.

През 1969 година излиза произведение, което дава нова, антиреалистична трактовка на един силен основополагащ мит в българската история - романтичния мит за Априлското въстание и за смъртта на поета-революционер Христо Ботев:

3. Преоткритият чрез вълшебното мит: "Барутен буквар" на Йордан Радичков

Въпреки известното размразяване, настъпило след смъртта на Сталин през 1953, и направило възможно лекото отклонение от принципите на социалистическия реализъм - единствената официална литературна догма в България по онова време, въпреки плахото, но сигурно отваряне на българската литература за западните автори, благодарение на труда на

шепа писатели и преводачи, доста смело и рисковано е да се издаде книга без положителни герои (т.е. представители на пролетариата) и отстъпваща от неотменната си мисия да възпитава народа чрез правдиво пресъздаване на действителността. Йордан Радичков прави тази смела стъпка.

Повечето от произведенията, които се издават по това време, са мащабни и често епични платна в прослава на строителството на новия живот, на борбата на работническата класа за изграждане на този живот, на вярата в светлото бъдеще и пр. Нищо такова няма да открием в разказите и повестите на Йордан Радичков, който отделя огромно внимание на детайла и изучава човека в неговата индивидуалност и самобитност.

В тази атмосфера, докато читателската аудитория приема добре и дори с въодушевление книгите на Радичков, критиката е доста сдържана, объркана и раздразнена от това, че не може да постави писателя в определена категория. Философът Тодор Павлов, например (автор на възможно най-тавтологичното определение за социалистическия реализъм: "Изкуството днес, при съвременните условия и задачи, е и трябва да бъде дълбоко и последователно докрай класово-партийно или по-точно социалистическо-реалистично, т.е. не само реалистическо, но и социалистическо, не само социалистическо, но и реалистическо"[9]) вижда в тези произведения изкривяване на действителността, безсмислен абсурд.

Радичков е един от малкото белетристи от тоталитарното време, който въвежда магичното, вълшебното в творбите си. Това, което дълбоко характеризира света на Радичков е фактът, че търсеното и претворено от него вълшебство не се основава на специални ефекти извън човека, подобно на *Deus ex machina* от древността. Вълшебството, което населява разказите му е вътрешно присъщо на човека. То съществува само чрез погледа и словото на човека. Това се вижда особено добре в разказа "Каруцата" от сборника "Барутен буквар", издаден през 1969 година.

В този разказ, главното действащо лице (при Радичков трудно можем да говорим за "герои"!), грънчарят бай Флоро, кара каручката си в галоп и обикаля селата, за да продава своите стомни. Ритлите на каруцата са изписани с образите на Христо Ботев и неговата чета, на турци и черкези и този рисуван свят оживява, докато конете препускат и всъщност не Флоро преминава през селата, а Ботев с четата си и цял отрязък от народната история препуска в главата на грънчаря, който накрая се идентифицира с поета; вятърът влиза през гърлата на стомните и те свирят, звънците на каруцата дрънчат и жените, които купуват стоката на Флоро, го разпитват за изписаните по ритлите образи и той им разказва цялата история за Ботев, четниците, башибозука и черкезите...

Емблематичната фигура на поета-революционер Христо Ботев е сред значителните митологизирани образи, свързани с националната идентичност на българите (подобно на Шандор Петьофи за унгарците). Впрочем, в едно учебно помагало по българска литература[10], авторът на страниците, посветени на този поет, признава, че "Житейският път на Христо Ботев... е бил в еднаква степен привлекателен, както за добросъвестните биографи, така и за легендите." Най-известният епизод, разказващ за епопеята на поета по време на Априлското въстание, е възпят в прочутата песен "Тих бял Дунав", която и днес се знае от всяко българско дете.

В "Каруцата" няма и помен от обичайните шаблони за героизма и саможертвата на поета. Благодарение на него се ражда един свят на музика, подвизи, звуци, но и на известно комично обагряне на образите и сравненията, който обогатява прозаичното и сиво ежедневие на жадния за героични постъпки грънчар (който впрочем загива, пренасяйки оръжие с каручката си). Следният пасаж добре показва това:

"Казвам на коларожелезаря: "Ще ми издокараш цялата Ботева чета върху ритлите на каруцата, заедно с войводата, със знамето и с всичките лъвове; и парахода ще издокараш с австрийския капитан, и черкезин ще туриш, и турчин... както си е била историята по онова време" (...) Което е истина, човекът се постара, издокара всичко, както си требе. Параходът нагазил до колене в Дунава при козлодуйския бряг, лъскав, дими като маслобойна с комина си, до него австрийският капитан - нещо като Еглендер, мисля - стои и козирува, после башибозук, черкези, а на другата ритла самата чета със знамето и войводата. (...) Та тъй вървя с моята чета, кръстосваме пътищата."

По-нататък тези образи наистина оживяват като в латерна магика, напомняйки в известна степен за Голо и Женевиев дьо Брабан в "От страната на Суан" на Пруст:

"А черкезинът шпионира иззад плетищата, гръмва из засада и тръгва и той подир четата, ако може, плячка да вземе. Като научава каква е работата, башибозукът веднага се въоръжава и тръгва и той по петите на четата, редовната войска също се строява, сума паши дават команди, цели каруци с барут карат, а най-отзаде вървят циганите копанари, ако изпадне нещо от плячката - добре дошло! Четата обаче върви, "Свобода или смърт!" се вее на знамето и лъвът стои изправен на два крака. На барут размирисва, на кръв, ама четата не се спира, войводата дава кураж на момчетата, сабята му се мята като светкавица."

И така, баналното, комичното и героичното вървят ръка за ръка в тази книга, във време, в което този тип историческа тема е трябвало да бъде - и е била - третирана сериозно и в епична светлина. Това е един от малкото примери в българската литература на представяне във вълшебна и нереалистична светлина на значим мит, свързан с националната идентичност.

Разбира се, заслужава си да се проучи третирането в литературата на основополагащите за българската идентичност митове, като се продължат изследванията на Иван Еленков и Румен Даскалов, които обхващат периода до 1945 година. А тоталитарният период многократно и манипулативно е използвал подобни митове, допринасящи за обединяването на цяло едно население, дори на цялата нация.

В скромните рамки на тази студия, нарочно се ограничих с три емблематични примера, илюстриращи различното третиране на митовете, свързани с националната идентичност: романтичен реализъм у Талев при македонския мит и борбите за отхвърляне на двойната опека (административна и социална, упражнявана от османските окупатори, религиозна и духовна - от гърците); реализъм с претенции за трагизъм, но изпадащ в крайна едностранчивост и преувеличение и подвеждащ читателя у Дончев, при илюстриране на мита за насилственото

ислямизиране на българите; и накрая, вълшебното в смисъла, който влага в това понятие Цветан Тодоров[11] (нахлуване на нерационалното, на нереалното, възприемано като такова) у Радичков, където митът за поета Христо Ботев - борец за свобода, загинал на бойното поле, позволява рядко срещано в българската литература от онова време съжителство между реалното и въображаемото. Това е израз на умението да се дистанцираш от мита и да го обективираш, а не да се идентифицираш сляпо с него и безкрайно да го изживяваш като такъв... В заключение отново ще цитирам Иван Еленков:

"Този път като че ли сме решени да станем "истински европейци, романтизирането и идеализирането на родната "самобитност" изглежда все по-несъстоятелно. Но не бива да се заблуждаваме. Националната самоличност остава абсолютно необходима опора на нашето съществуване. Въпросът е в това да не я мислим и си я въобразяваме по начин, който ще ни затвори за промяна, в частност - да не се екзалтираме от едно идеализирано минало или от някаква абсолютна "самобитност". И още, да я мислим достатъчно обхватно, за да включва цялото население на страната, и достатъчно толерантно, за да допуска различията."[12]

Чудесна програма, актуална винаги и навсякъде, винаги и навсякъде проблематична, може би дори в по-голяма степен днес, в края на XX век, която има и, надяваме се, ще има място в литературата...

БЕЛЕЖКИ

1. Ето едни от най-интересните:

- Георгиев Н., "Нова книга за българския народ", София, Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1991;

- Еленков И., Даскалов Р., "Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност", София, Изд. "Просвета", 1994;

- Страшимиров А., "Книга за българите", София, Изд. "Сибия", 1995;

- Хаджийски И., "Бит и душевност на българския народ", София, Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1995;

- Хаджийски И., "Оптимистична теория за нашия народ", София, Изд. "Отечество", 1997.

2. Цит. от Габриеле Нисим, "Човекът, който спря Хитлер" (превод от италиански), София, Народно събрание, 1999.

3. Талев Д., "Преспанските камбани", София, "Български писател", 1982, с. 51.

4. Издадена на френски под заглавие Les Cent Frères de Manol, Изд. Actes Sud, 1998, в превод на Иван Оббов.

5. "Исторически и литературни митове за ислямизирането на помаците", Симпозиум "Исторически инсценировки в Средна и Източна Европа след 1945", организиран от Центъра за изследване на Средна и Източна Европа, Париж, ИНАЛКО, 27-28 януари 2000.

6. Жечев Т., "Българският роман след Девети септември", Изд. "Наука и изкуство", София, 1980.

7. Божилов И., В. Мутафчиева, А. Пантев, К. Косев, С. Грънчаров, "История на България", С., Изд. "Абагар", 1998, с. 132-140.

8. "Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност", цит. съч., с. 31.

9. "Литература за 11 клас", Изд. "Просвета", София, 1993, с. 19.

10. Радев И. и колектив, "Биографии на българските писатели", Велико Търново, Изд. "Слово", 1995, с. 182.

11. Tzvétan Todorov, *Introduction à la littérature fantastique*, Paris, Seuil, points-Seuil, 1970.

12. "Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност", цит. съч., с. 48.

Други публикации:
Балкански идентичности, София, 2002.